

Т.Садыков, И. Эрсевиич
К.Карасев атындагы БГУ

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕГИ ӨЗДҮК МАМИЛЕ ФОРМАЛАРЫ ЖӨНҮНДӨ

Кыргыз жана башка бардык түрк тилиндеги этиш түркүмүнө тиешелүү мамиле категориясы өтө татаал жана көп кырдуу кубулуш экени анык. Анын татаалдыгы аталган категориянын төмөнкү үч өзгөчөлүгү менен аныкталат: (1) ал этиштик лексема аркылуу туюнтулган семантикалык кырдаалдын катышуучуларынын, Ч.Фильмор боюнча, семантикалык жөндөмөлөрдүн, Л.Теньер боюнча, актанттардын, дагы башка көз караш боюнча, семантикалык ролдор же валенттүүлүктөрдүн синтаксистиктик деңгелдеги көрүнүшүн аныктаган жана иралды субъект менен объекттин кыймыл-аракетке болгон катышын ишке ашырган семантикалык категорияга жатат; (2) кыймыл-аракеттин субъекти менен объектинин ээ менен тике толуктоочко болгон катышын ишке ашырган синтаксистик категорияга жатат; (3) бул катышты атайын көрсөткүчтөр аркылуу туюнткан жана бир эле учурда тилдин семантикалык, синтаксистик жана морфологиялык деңгелдерин өз ара байланыштырган морфологиялык категорияга жатат. Жылпы тил тааным теориясы менен лингвистикалык типологияда мамиле категориясын табияты дал ушул өңүттөрдөн изилденип келет [1]. Тектеш түрк тилдеринин айрымдарында да мындай иликтөөлөр жүргүзүлүүдө [2-3]. Макаланын максаты - кыргыз жана түрк тилиндеги өздүк мамиленин уюшулуш жактарына сереп салуу.

Өздүк мамиле кыймыл-аракеттин реалдуу субъектиге багытталганын, же анын айланасында топтолгонун билдирет да, *-ын* мүчөсү аркылуу туюнтулат. Ушундай эле пикир башка түрк тилдерине карата да айтылып келет: «направленность действия на самого его производителя как на прямой объект, и в этом классическом значении, характерном для языков самых различных семей, образуется от ограниченного круга переходных глаголов активного действия типа *beza-* ‘урашать’, *ju-* ‘мыть’, *key-* ‘одевать’, *qasy-* ‘чесать» [4: 295]. Бул пикир ДЛТ аркылуу да тактыкталат: *Urayat bezandi* (МК 338 13) ‘Женщина нарядилась’; *Er suda jundy* (МК III , 66) ‘Мужчина мылся в воде’; *Er suda kirindi* (МК II, 156) ‘Мужчина купался в реке’; *Er suda capundy* (МК 341 3) ‘Мужчина плавал в воде’; *Er emlandi* (МК I, 259) ‘Мужчина лечил себя’; *At jyva qa sürtüüdi* (МК II, 245) ‘Конь терся об дерево’; *Ol tamqa tirandi* (Там же, 146) ‘Он прислонился к стене’; *Ol meña tayandy* (МК III, 190) ‘Он опирался на меня’. Ошол эле маалда өздүк мамиле формаларынын лексикалашып кетиши да жыш кездешет: «сложное развитие глагольных форм вообще и залоговых в частности приводит к тому, что исходная форма, т.е. глагол в основном (прямом) залого, или уже не употребителен, или не образовался: *utan-mak* ‘стыдиться’; *uyan-mak* ‘просыпаться’; *don-mek* ‘вращаться’; *turnan-mak* ‘карабкаться’; *kusan-mak* ‘опоясываться’; *ögren-mek* ‘научиться’; *islan-mak* ‘становиться мокрым’, ‘промокнуть’ и др. [5: 196].

Ошентип, өздүк мамиле формасы башка терминологияда рефлексивдүү конструкция деп аталат да,

кыргыз жана башка бардык түрк тилдеринде *-ын* көрсөткүчү аркылуу уюшулат. Бул конструкциялардын маанилери кезегинде С.Кудайбергенов тарабынан төмөнкүчө аныкталган: «1. *Нагыз өздүк маани*. Нагыз өздүк маани этиштин грамматикалык объект менен болгон катнашына карай өз ара экиге бөлүнөт: а) грамматикалык объектисиз нагыз өздүк маани. Грамматикалык субъектиде объектилик идея да бар болгондуктан, объект өзүнчө атайын сөз менен берилбейт. Мындай учурда грамматикалык субъект өзүнүн кыймыл-аракетине логикалык жагынан объект болот да, экөө (субъект, объект) грамматикалык бир жак менен берилет. Грамматикалык субъект өзүнө өзү логикалык жагынан объект да экендигин көрсөтүүчү этиштер аз. Ага *кирин*, *малын*, *муун*, *жасан*, *жарын*, *жуун*, *как-тан* сыяктуу этиштер кирет: Анда бир топ катын-кыздар жуунуп жатат (Миң бир түн). Саймалуу жашыл баркыт текчеден күзгүсүн алып, өңүн карап, жаактарынын сылап, кайра текчеге салып баратып, дагы *каранды* (А.Токомбаев); б) грамматикалык объектилик нагыз өздүк маани. Кээде өздүк мамилелик конструкция этиштик баяндоочтун маанисин тактоо максатында объект менен да айтылышы мүмкүн. Объектисиз конструкциядан мунун айырмасы – кыймыл-аракет грамматикалык объектиге багытталат да, субъектинин пайдасы үчүн иштелет: Балдардан талашканым уят го дегенсип, чапанын *жамынып* отуруп калды (К.Жантөшев). Темир тору кашкасын *токунуп*, айылдын жогору жагындагы өрдөштү көздөй бет алды (Т.Сыдыкбеков). Көкүрөгүн *ачынып*, Калмакча намаз *окунуп*. Чарыкты тартып, мылтыкты *асын*. Күзгүгө өзүңдү *каран* ж.б.; 2. *Ортозаар маани*. Мындай учурда кыймыл-аракет субъектинин өзүнө топтолгондой, анын айланасынан сыртка чыкпагандай сезилет (ортозаардык мындай маани кош, туюк мамилелерге да мүнөздүү). Нагыз өздүк мааниден ортозаар маанинин айырмасы: кыймыл-аракет субъектиге да багытталбайт; экинчиден объектини кошуп айтууга мүмкүн эмес, ал эми нагыз өздүк маанисинде болсо, объект болуучу сөз катыштырылып айтыла берет. Этиштин *-ын* формасынын нагыз өздүк мааниге караганда ортозаар мааниде колдонулушу басымдуу: *Тоюн*, *ачын*, *аян*, *бошон*, *сактан*, *мактан* ж.б. Айта түшсө экен деп *өтүндү*. Алардын боору *ачынды*. *Тутунуп* мени багып ал. Таш *куланды*. Келгенине *сүйүндү*. Өзүнөн өзү эле *сөгүнө баптады*. Өздүк мамиле формасындагы этиштердин ортозаар мааниси азыркы мезгилде курамдык элементтерге ажыратылбай турган этиштерге да мүнөздүү. Алардын тарыхый жагынан туунду экендигин төмөнкү мисалдардан байкоого болот: *сузун* < *сук*, *жашын* < *жаш* *жашыруу* маанисинде ж.б. Өздүк мамиленин нагыз өздүк мааниси анчалык өңүгө алган эмес, анткени маанисинин өзгөчөлүгүнө байланыштуу алар ар кандай эле этиштерден жасала бербейт, субъектинин өзүнүн кыймыл-аракети өзүнө багытталгандыгын билдирүүчү этиштерден гана жасалат. Демек, *-ын* форма-

сындагы этиштердин нагыз өздүк мааниси белгилүү өлчөмдө түпкү уңгунун лексикалык мааниси менен шартталган. Көпчүлүк этиштер бул талапка жооп бере алышпайт, ошондуктан мамиленин башка түрлөрүнө караганда өздүк мамиле кыргыз тилинде анчалык өнүгө алган эмес. Мисалы, төмөнкүдөй өтмө этиштерден өздүк мамиле жасалбайт: *сүз, тик, тап, керт, кемир, кес, кас, туура, ич, кеч* ж.б. 3. *Туяк мамилелик кошумча маани*. Алдыда келе жаткан чоң кара ала уй сарайдын оозуна орнотулган мамыга *сүйкөндү*. Абылгазы врачка *көрүндү*. Машина столбага *урунду* ж.б. Мындагы курсив менен берилген сөздөр өздүк мамилелик формада, бирок алардын семантикасында туяк мамилелик кошумча маани да бар. Анткени *врачка көрүндү* дегенде субъект өзүн өзү көрбөстөн, туяк мамилелик маани сыяктуу өзүн башка бирөөгө көрсөтөт, кыймыл-аракетти иштөө үчүн башка бир нерсеге дуушар болду. Бирок бул маанини нагыз туяк мамилелик маани деп да кароого болбойт. Себеби мында өздүк мамилеге мүнөздүү келген *өз* деген маани да бар, кыймыл-аракет субъектинин өзү үчүн иштелгендигин билдирет. Маанисине карата бул сыяктуу этиштерди өздүк-туяк мамиледеги этиштер десе да болот. Бул формадагы этиштин туяк мамилелик мааниде колдонулушу байыркы тилдерге да мүнөздүү болгон, жана бул кубулуш ал убакта көбүрөөк кезиккен: *Битик окунду* – Китеп окулду. *Йыгач бүтүндү* – Дарак буталды. *Күн тутунду* – Күн тутулду. *Эр токкынды* – Адам урулду (мындагы *ток* этиши менен *токмок, токмокто* сөздөрү тектеш). *Кой банды* – Кой байланды (мындагы *бан* этишинин түпкү уңгусу – *ба*: *Ол атыг бады* – Ал атты байлады ж.б. (М. Кашгари). Азыркы кезде этиштен атооч жасоочу *-ынды* < (*-ын+ды*) куранды мүчөсүнүн курамындагы *-ын* да башта туяк мааниде колдонулган. Сал.: байыркы түркчө: *кезинди тон* – кийилген кийим, *сүйүндү эр* – сүрүлгөн, айдалган, куулган киши (Махмуд Кашгари); 4. *Кайталоо мааниси*. Бул формадагы этиштер кээде кайталоо маанисинде да колдонулат, бирок алар сан жагынан анча көп эмес: *чамын* (<*чан*), *темин* (<*тен*) ж.б. Түп уңгуга салыштырганда *-ын* формасындагы кээ бир этиштерде кандайдыр бир жаңы маани бардай сезилет. Бул факты мамиле мүчөлөрү азыр, негизинен, форма жасоочу мүчөлөрдөн болгону менен белгилүү бир өлчөмдө сөз жасоо менен да азыр-көптүр байланышы бар экендигине күбө боло алат. Сал.: *бас* > *басын*, *бат* > *батын*, *бак* > *багын*, *кир* > *кирин*, *өт* > *өтүн*, *аш* > *ашын* ж.б. Өздүк мамиле маанисинин өзгөчөлүгүнө байланыштуу ар кандай эле иштерден жасала бербестен, активдүү субъектиге байланыштуу болгон этиштерден гана жасалат. Өздүк мамиле кыймыл-аракет субъектинин чөйрөсүнөн башка жакка таралбай, ага багытталганын билдиргендиктен субъектинин жандуу заттардан болушу шарт. Мисалы, *кымыз ичинди* деп кыргыз тилинин нормасы боюнча айтууга эч мүмкүн эмес. Анткени *кымыз* – логикалык жагынан объект болуучу пассивдүү зат, субъект эмес. Ошондуктан өздүк мамиленин субъектиси, же аныкталгычы көбүнчө активдүү заттардан болот. Ушуга байланыштуу мамиле категориясынын бул түрү башкаларга караганда кыргыз тилинде анчалык өнүгө алган эмес; 5. Өздүк мамиленин мүчөсү кыймыл-ара-

кеттин объект менен субъектиге карата болгон мамиленин билдирүүдөн башка, айрым сөздөрдүн лексикалашынын натыйжасында азыр төмөнкүдөй сөздөрдүн курамында өнүмсүз сөз жасоочу мүчө катарында да жолугат: *жаан, саан, эгин, коргон, жыйын, жатын, коюн* ж.б. *-ын* мүчөсү аркылуу жасалган андай лексикалашкан этиштердин кээ бирлери атоочтук маанини да берип калган. Буларга энчилүү ат маанисиндеги зат атоочтор кирет: *Сүйүн* (*сүй+ын*), *Бекин* (*бек+ын*), *Тилен* (*тиле+н*), *Үркүн* (*үрк+ын*)» [6: 353-356].

Түрк тилинде да өздүк мамиле кыймыл-аракет субъектин өзүнө багытталганын билдирип, бирдей мүчө аркылуу туюнтулат [7: 414-416]:

<i>ovun</i>	мактан	<i>taran</i>	таран
<i>yikan</i>	жуун	<i>korun</i>	сактан

Bu adam fazlaca *ovunuyor*

Бул адам ашыкча мактанып жатат.

Sen gripten *korunmalisin*

Сен гриптен сактанышың керек.

Cocuk *yikandi, tarandi, giyindi*

Бала жуунду, таранды, кийинди.

Өздүк мамиле формалары негизинен төмөнкү маанилерде колдонулат: а) субъектин кыймыл-аракети кайра өзүнө багытталгандыгын, субъект өз кыймыл-аракетине объект болуп келгендигин билдирет: *Kız eve kapandı* - Кыз үйгө бекинди; *Babam madalyasını takandı* - Атам медалын тагынды; *Cocuk giyindi* - Бала кийинди; б) кыймыл-аракеттин өз кызыкчылыгы үчүн иштелгендигин билдирет: *Oğrenci hazırlandı* - Окуучу даярданды; в) субъектин ички сезимин, ал-абалын билдирет: *Emel çok sevindi* - Емел абдан сүйүндү; г) айрым учурларда өздүк мамиленин мааниси *kendi* ат атоочунун катышуусу аркылуу синтаксистик жол менен да берилет: *Zeynep suslendi* - Зейнеп жасанды; *Zeynep kendisini susledi* - Зейнеп өзүн өзү жасандырды.

Өздүк мамиле менен туяк мамиле мүчөсү кээде бири-бирине дал келип калат. Этиш сөздүн кайсы мамиледе келиши контекст аркылуу тастыкталат:

Туяк мамиле	Өздүк мамиле
<i>Sınıf suslendi</i>	<i>Zeinep suslendi</i>
Класс жасалгаланды	Зейнеп жасанды
<i>Çamaşırlar yıkandı</i>	<i>Emel yıkandı</i>
Кирлер жуулду	Емел жуунду
<i>Soframız hazırlandı</i>	<i>Tansu hanım hazırlandı</i>
Ошентип, өздүк мамиленин эки тилдеги колдонушу жана шайкештиги дагы да тереңден териштирүүнү талап этет.	

Адабияттар

1. Холодович А.А. Залог // Категория залого. –Л., 1970, с. 2-26.
2. Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: глагол. –Л., 1987.
3. Абдиев Т. Конструкции с каузативными глаголами в киргизском языке. –Б., 2009.
4. Юлдашев А.А. Категория залого // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – М.: Наука, 1998, с. 269-309.
5. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1956.
6. Banguoğlu T. Türkzenin grameri. Ankara: 1995.